

G. TÓTH PÉTER

galisztoth@gmail.com

DOI 10.14232/belv.2014.3.4

Egy Marsigli-térkép margójára^{*}

Észrevételek Csanád város topográfiájához

— *Comments on a Marsigli Map*
Observations about the Topography of Csanád City —

Abstract The aim of this essay is to present a map created by the Italian topographer and engineer Luigi Ferdinando Marsigli. This map is regarded as the most important source of the topography of Csanád in the Middle Ages. Although the orientation of the map is not indicated, it can be inferred from the corresponding compass directions on another map of general Marsigli's workshop which depicts the city in the valley of the Maros river. Another important clue is the description of the Turkish traveller Evlia Celebi. His travelogue verifies our statement, namely that the map is west-up oriented. In addition, the measurements of the fortification can be determined with the linear bars and their known measure units (Vienna fathom). In the city churches and steeples are indicated, but unfortunately they cannot be identified due to the lack of written sources and archaeological findings. As a consequence, Marsigli's map cannot be projected on the present layout of the city.

KEYWORDS Marsigli, map, Csanád, castle, church, topography, Marsigli map

Aki Csanád – vagy korábbi nevén Marosvár – gazdag középkori története iránt érdeklődik, sajnálatos módon semmilyen korabeli ábrázolást nem talál a településről, amely annak topográfiájához adatokkal szolgálhatna. Írott forrás sem áll a kutató rendelkezésére, ami részletesen bemutatná a püspöki székhely városszerkezetét és nevezetesebb épületeit. A helység mai képéből sem lehet következtetéseket levonni, minthogy az radikálisan megváltozott 1701 márciusa után, amikor – az 1699. évi karlócai békeszerződésben foglaltaknak megfelelően – a demilitarizált határsávba eső várat osztrák tisztek puskaállal felrobbantották, az árkokat a kirendelt jobbágyok feltöltötték, a kőanyagot pedig – mint az történni szokott – a település házaiba építették be.¹

E körülmények között különösen felértékelődik az a térkép, ami a tudós polihisztor bolognai gróf, Luigi Ferdinando Marsigli műhelyében készült Csanádról, még 1697-ben, azaz a védművek lebontása előtt.² Marsigli, vagy latinosan Marsilius, részese volt a Magyarország

^{*} A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ BOROVSKY 1896. 264.; BOROVSKY 1897. 79.; OROSS 2013. 127.

² KISARI BALLA 2005. 184., 299. 32. sz. A 41x28 cm méretű, 1:1300 méretarányú térkép a jelentős Marsigli hagyaték részeként a bolognai egyetemi könyvtárban található, jelzete: BUB Ms. 21/31 (42).

felszabadításáért folytatott harcoknak,³ mitöbb a török háborúk korában a legjobban ismerte Magyarországot. A császári sereg hadmérnökeként nem csak számos utat és hidat épített, de ő térképezte fel Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti mintegy 850 kilométeres határszakaszt a karlócai békekötést követő két évben, 1682 és 1702 között pedig több mint ezer térképet készített Magyarországról és a Balkán-félszigetről.⁴ Marsigli nem volt képzett kartográfus, de mindent elkövetett, hogy a lehető legmagasabb színvonalúak legyenek a térképei. Többtucat, megfelelő kvalitással rendelkező munkatársa volt, akiket saját grófi vagyonából és császári tiszti jövedelméből fizetett. Továbbá levelezésben állt kora neves csillagászaival, egyetemi tanárokkal, akiktől kiváló minőségű műszereket és szakkönyveket kapott. Mivel a térképeken sok esetben nem állapítható meg a szerző és a rajzoló neve, ezért Kisari Balla György a Marsigli-műhely elnevezést használta.⁵

A Csanádot ábrázoló térkép egyik legnagyobb hiányossága a tájolás, ami az egyes helységek nagyléptékű térképeinél csak ritkán került feltüntetésre. A talányt azonban úgy tűnik hogy meg lehet oldani, még pedig megnyugtató módon két, egymást alátámasztó forrás segítségével is. Az egyik egy szintén a Marsigli-műhely által készített térkép, amely a Maros alsó folyását ábrázolja igen részletesen Aradtól Szegedig.⁶ E térképen szerencsénkre nem csak ponttal jelölték Csanád helyzetét, mint a műhely tucatnyi más, a térséget ábrázoló rajzán, hanem kivehetőek a település konkrét körvonalai is. Eszerint a kifejezetten Csanádot ábrázoló térkép nyugati tájolású és mintegy 70 fokkal kell balra elforgatni, ha a mai északi tájolású térképeinken el akarjuk helyezni.⁷ Csanád várakán átvezető bejárata tehát a nyugati oldalán volt, kapuja pedig Szeged felé nézett, ahonnan már a római korban is út vezetett a településre, minthogy az a Pannonia és Dacia provinciákat összekötő út egyik állomásaként szolgált.⁸ Ezt a tájolást támasztja alá a török világutazó, Evlia Cselebi útleírása is, aki 1665 körül járt Csanádon, vagyis csak három évtizeddel az említett térképek készülte előtt. Beszámolójában hármasságú tagolódású városszerkezet képét tárja az olvasó elé,⁹ amiből az általa belső és középső várként említett rész látható csak Marsigli térképein, a „külső nagy város” nem. Cselebi leírása nem hagy kétséget az egyes városrészek és a térkép elemeinek megfeleltetése terén. A belső várnak „kettős erős vaskapuja” van,¹⁰ ami minden bizonnyal a térképen is jól látható barbakánra utal,¹¹ a „középső vár tömésfal kerítésű palánka; nyugoti oldalon van egy kapuja”,¹² a külső nagy városnak – amely szintén tömésfal

³ KISARI BALLA 2005. 51–62, 81–85.

⁴ KISARI BALLA 2005. 87–98.

⁵ KISARI BALLA 2005. 94–95.

⁶ KISARI BALLA 2005. 215, 363–364. 104–105. sz. A térkép bolognai jelzete: BUB Ms. 48/26. Az 1690-es években készült térkép mérete 21×39 cm, tájolását nézve keletelt, méretaránya kb. 1:250 000. Külön érdekessége az erdők és mocsarak aprólékos megrajzolása.

⁷ Csanád e térképi ábrázolásának egyetlen kérdéses pontja a Maros azon éles kanyarulatához való helyzete, ahol a tekergőző folyó északnyugati irányba, Szeged felé veszi az útját. Ugyanis a település attól nyugatra, nem pedig keletre helyezkedik el. Így vagy a Csanádot rajzolták a kellenél keletebbre vagy a Maros nevezett kanyarulatát nyugatabbra. Szerencsére mindez nem befolyásolja magának a városnak a megfelelő irányban történt ábrázolását és ezáltal érvelésünk helytállóságát.

⁸ LAKATOS 1972. 214–219., KOSZTA 2000. 42–44.

⁹ CSELEBI 1908. 222–223.

¹⁰ CSELEBI 1908. 222.

¹¹ Talán Lázár deák térképén is ez a barbakán látható, mint Csanád a legjellegzetesebb védműve, hacsak nem a fantázia szüleménye a település ábrázolása, ami az egyik legkidolgozatlanabb a püspöki székhelyek tekintetében.

¹² CSELEBI 1908. 223.

kerítésű palánk – „három kapuja van, melyek egyike keletre, a másik nyugotra, a harmadik északra nyíló kapu.”¹³ Így Cselebi alapján bizonyosak lehetünk benne, hogy Marsigli térképe csak a belső és középső várat ábrázolja, továbbá hogy a középső vár egyetlen kapuja nyugat felé nézett. Jóllehet Cselebi, a török történetírás hagyományait követve, nem mindig közölt pontos adatokat, sőt gyakran túlzásokba esett, ami miatt megfelelő forráskritikával kell kezelni az amúgy igen értékes forrást,¹⁴ de az égtájak terén több mint valószínű nem hibázott. Muszlim lévén már csak a mindennapi vallásgyakorlása érdekében is tisztában kellett hogy legyen az égtájakkal. A külső város általa említett három kapuja közül az északi nyilván a marosi rév felé nézett, amely átkelőhely már a kezdetektől a település stratégiai jelentőségét adta,¹⁵ míg a keleti kapun áthaladó út vezetett tovább Arad és Temesvár felé. Cselebi az egyes városrészekben található házak számát is megadta, eszerint a középső várban 185, míg a külső városban 350 ház volt. Azt is megjegyezte, hogy a külső a legtagasabb városrész és hogy itt minden háznak kertje is van. A belső várban kevesebb mint egy tucat épületet említett, amelyek elsősorban a keresztény templomokból átalakított dzsámik, továbbá tisztviselők házai, illetve hadi és élelmiszer raktárak. Így Cselebi 550 körülre tette a csanádi házak számát, amely adatot persze nem lehet készpénznek venni, de talán érdemes összevetni Szegeddel, amelyet közvetlen Csanád előtt mutat be útleírása. Szeged, ahonnan valamivel több mint hat órányi utazással jutott el Csanádra, házainak számát pedig több mint ötször annyira, összesen 3000-re becsülte a török világutazó.¹⁶ A turkulógus Káldy-Nagy Gyula által közzétett 16. századi török összeírások hasonló, de valamivel nagyobb különbséget mutatnak a két település között, ugyanis ezek szerint Csanádon 1567-ben és 1579-ben is 80,¹⁷ míg Szegeden 1570-ben 691 családot számláltak.¹⁸

Sajnos Marsigli Csanádról készült térképén szinte kizárólag a katonai védművek, várfalak, bástyák és árkok lettek ábrázolva, utcák és házak, valamint a település Cselebi által külső nagy városnak nevezett, vizes árkon kívül eső része nem. Csupán négy, valószínűleg egyházi épület maradványa látható a nevezetes térképen, egy a középső vár nyugati végén, az árok közelében, a többi a belső várban. Jóllehet a tájolás nem lett feltüntetve a térképen, viszont mértékléc kettő is. Egy 60 bécsi öl beosztású mértékléc a térkép bal oldalán látható város, egy 15 bécsi öl beosztású pedig a jobboldalon látható várfal-metszet méreteit hivatott szemléltetni. A hazai szakirodalomban még senki sem foglalkozott a mértéklécek segítségével levonható méretbeli következtetésekkel, holott az alkalmazott mértékegység, a bécsi öl (1,896 m) ismerete alapján egész pontosan meg lehet becsülni a térképen ábrázoltak méretét. Ezek szerint a nagyjából téglalap alaprajzú belső vár oldalai 72 és 98 métereseek, területe pedig 0,7 hektár volt. Ezt a belső, kő és téglalap építésű várat három oldalról a Maros által táplált vizesárok vette körül, a negyedik oldalon pedig a több mint kétszer akkora területű, palánk kapcsolódott hozzá, amelyet ugyanaz a vizesárok kerített körül. E – Cselebi szerint középső – vár oldalai 119 és 132 métereseek voltak a mértékléc alapján, területe pedig ekképp 1,57 hektár. Így a térképen ábrázolt, körül árkol terület összesen 2,26 hektár kiterjedésű volt.¹⁹ Cselebi a belső és középső vár kerületeként 700 és 1000 lépést adott meg, ami

¹³ CSELEBI 1908. 223.

¹⁴ CSELEBI 1904. X, XIV.

¹⁵ SZENTKLÁRAY 1898. 664.

¹⁶ CSELEBI 1908. 221.

¹⁷ KÁLDY-NAGY 2000. 15–17.

¹⁸ KÁLDY-NAGY 2008. 13–18.

¹⁹ Vö. KUBINYI 2000. 110.: A váci vár alapterülete (ti. 2,8 ha) megfelel a többi korai püspökvárnak, és azt mutatja, hogy a várban a püspökön és a káptalanon kívül mások is lakhattak. Mivel Csanádon, ahol köztudottan ispáni

arányait tekintve tökéletesen megfelel a várfalak térképről leolvasható hosszúságának. A falak magassága 7-8 méter, vastagsága 2 méter, a vizesárok pedig közel 3 méter mélységű volt.

Hogy mikor nyerhették el a csanádi védművek a térképen látható formájukat? Erre a kérdésre egy vatikáni forrásra támaszkodva próbálhatunk meg válaszolni. Hangácsi Albert csanádi püspök (1457–1466) a törökveszély miatt Csanádot sáncokkal és kőfalakkal akarta körül vetetni. A püspök, az ehhez szükséges anyagiak előteremtése érdekében, 1459. október 11-én – miután Mátyás királytól az építkezéshez az engedélyt megkapta – arra kérte a pápát, szorítsa rá a csanádi székeskáptalant, hogy a várépítésből a város tulajdonosaként szintén vegye ki a maga részét.²⁰ Végül a költségeket a székeskáptalan volt kénytelen állni és 1462. augusztus 17-én, amikor Mátyás király a Havasalföldön táborozó török ellen vonulva Csanádra érkezett, már álltak az új várfalak.²¹ Noha e védművek a Csanádót ért két legnagyobb támadás, Dózsa György 1514. évi sikeres²² és a Cserepovics Miklós vezette szerbek 1550. évi többhetes sikertelen ostroma²³ során erősen megrongálódhattak, viszont gyors helyreállításuk valószínűleg a Mátyás-kori kialakítást követte. Ismerve a vár további történetét, megállapítható, hogy nem bírt túl túlzott jelentőséggel a török háborúk alatt,²⁴ nagyobb mérvű átépítése sem lehetett indokolt. Így feltételezhető, hogy a Marsigli-műhely térképén ábrázolt várfalak is még a késő középkori eredetűek.

A Marsigli-műhely e térképén a vár alaprajza felett annak látképe is megtalálható, ezen a falak és bástyák mellett csupán három torony vonja magára a szemlélő figyelmét. A három toronyból kettő még elég jó állapotban volt ekkor, tetőzete is épségben volt, míg az a harmadikról már hiányzott. A toronyok magassága hozzávetőlegesen 27 méter lehetett, formájukból kiindulva pedig nem török-kori minaretek voltak. Cselebi maga is megemlíti a belső vár leírásánál, hogy ott keresztény templomokból alakított minaretes dzsámik voltak, szám szerint négy.²⁵ A toronyok

székhely és királyi sókamara is volt, csak a belső és középső vár összterülete közelíti meg ezt a nagyságot, erős a gyanúnk, hogy eredetileg az egész körülárkolt terület volt a vár, amely keleti felén később építették a szilárd fallal rendelkező belső várat, ami kifejezetten a székesegyház és a környező egyházi épületeket hivatott védelmezni. Lásd következő bekezdés!

²⁰ *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia*. II. ab Augustino Theiner. Roma, 1860. 339–340. (517. sz.)

²¹ BOROVSKY 1897. 77.; BOROVSKY 1896. 362.; G. TÓTH 2010. 127.

²² Fekete Nagy Antal hathatós érvelést követően arra a figyelemreméltó álláspontra jutott, hogy Csanádot nem ostrommal foglalták el a felkelők. A történetíró Brutus, Jovius és Istvánffy által csanádi csataként és ostromként elbeszéltek valójában Nagylaknál történtek. Csanád, miután püspökét, Csáki Miklóst Dózsa György karóba húzatta és a székeskáptalan tagjai a legfontosabb értékeikkel és irataikkal még időben elmenekültek, önként meghódolt a kereszties seregrész előtt. BARTA – FEKETE 1973. 99–100. Így jóval kisebb pusztítással kell számolnunk, mint az a régebbi szakirodalom tartotta. Erre mutat az is, hogy Karácsonyi János – sokak által átvett – álláspontja, miszerint Szent Gellért ereklyéinek akkor veszett nyoma, amikor Dózsa serege felégette és feldúlta a várost, 1980-ban megdőlt. Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet arra, hogy a Gyulai Kelemen csanádi éneklőkanonok és címzetes szőrényi püspök megbízásából 1519-ben Rómában nyomtatott Gellért-legenda szerint még akkor is Csanádon nyugodtak a szent maradványai és ennek fényében Karácsonyi vélekedése hibás. KARÁCSONYI 1887. 183–184.; KARÁCSONYI 1925. 150–151.; BOROVSKY 1896. 150.; BOROVSKY 1897. 77.; BORSÁ 1980. 383.; BORSÁ 1997. 333–334.

²³ BOROVSKY 1896. 180–182.

²⁴ Ami a törököket illeti, 1551. szeptember 28-án puskaölés nélkül, szabadelvonulást garantáló szerződés fejében adta át a részükre Csanádót a kis létszámú, magára maradt őrség. 1551. november 28. körül a magyarok visszafoglalták ugyan a várost, de Temesvár 1552. július 27-i eleste után nem sokkal ismét török kézre került Csanád. Ezt követően a magyaroknak csak 1595 és 1597 végén sikerült, hasonlóan rövid időszakra, felszabadítani a várost. BOROVSKY 1896. 187–189.; BOROVSKY 1897. 78.; Cselebi 1904. 6.

²⁵ Cselebi 1908. 222.; Borovszky Samu szerint a törökök olyannyira mecsetté átalakították székesegyházát, hogy

azonos alakúak és méretűek, továbbá az alaprajzra pillantva kitűnik, hogy egymáshoz képest szabályos rendben helyezkednek el. Bár nem látni hozzájuk csatlakozó épületet, viszont egy fal-darab, ami összeköt két tornyot, párhuzamosan fut a belső és a középső várban látható apszissal rendelkező, tehát egyházi építménnyel. Felmerül a gyanú, hogy a tornyok esetleg kiegészíthetők egy negyedikkel és egy a többenél nagyobb egyházi épülethez tartoztak, amely a már említett két templommal azonosan nagyjából északkeleti tájolású volt.²⁶ Vajon itt állt az a négytornyú székesegyház, amelyet analógiák alapján már Henszlmann Imre feltételezett Csanádon?²⁷ Igaz, hipotézise – miszerint az Árpád-kori magyarországi székesegyházak építésénél általánosan négysaroktornyos alaprajzi elrendezést követtek – mára túlhaladottá vált.²⁸ A csanádi székesegyház külleméről, tornyainak számáról semmilyen leírással sem rendelkezünk. Annyit lehet mindössze kikövetkeztetni, hogy azt Szent Gellért vértanúságának háromszázadik évfordulójára építettek újjá, gótikus stílusban.²⁹

Végezetül a szóban forgó térképen látható vár alaprajzának a település mai utcahálózatára való vetítésének problematikáját kell megemlítenünk. A fő nehézséget az jelenti e téren is, hogy nem maradt fenn írott forrás, amely a középkori Csanád topográfiájáról kellően tájékoztatna, másrészt a jelenleg rendelkezésre álló kevés régészeti lelet jelentette adat is túlságosan bizonytalan. Noha 1868-ban a 18. századi barokk Szent Gellért plébániatemplom bontásakor megtalálták egy középkori templom maradványait, de hogy melyikét, azt egészen biztosan nem tudni.³⁰ Szakszerű régészeti ásatás nem előzte meg a régi templom bontását és az új építését, Rómer Flóris és Henszlmann Imre is csak megtekinteni tudta a munkálatokat és a napvilágra került leleteket. A megtalált középkori templom egy többször újjáépített egyházi épület volt, amelyben Henszlmann Imre, Heitelné Móré Zsuzsa és Benkő Elek – különböző eszmefuttatás alapján – a Boldogságos Szűzről nevezett bencés monostort látta,³¹ míg Dávid Katalin a Szent Üdvözítő oltalma alatt álló társaskáptalan egyházát.³² Még ha biztosan tudnánk is hogy melyik templom lett megtalálva, akkor is teljesen kérdéses lenne a Marsigli-térképen látható romos épületek valamelyikével azonosítani. Mindössze annyi valószínűsíthető, hogy a belső vár egyházi épületei a mai Szent Gellért plébánia közelében álltak. Benkő Elek jogosan állapította meg, hogy a magyar kutatás Csanád középkori fő topográfiai elemeinek rögzítése kapcsán eljutott addig, ameddig a fennmaradt írott források segítségével eljuthatott. Ezen a spekulatív szinten túllépni már csak a régészeti kutatással lehet, ugyanis csak ez szolgáltathat új forrásbázist a kérdés további vizsgálatához.³³ Csak remélni tudjuk, hogy ez valóban így lesz, és hogy a csanádi püspökség alapításának ezredik évfordulójához közeledve megélénkül a téma iránti érdeklődés. *

1701-ben, amikor a várat puskaporral szétvetették, az osztrák tisztek teljesen török építménynek nézték s azt is széthányták. Lásd BOROVSKY 1897. 88.

²⁶ Nem ritka, hogy egy középkori templom tengelye eltér a csillagászati kelet-nyugat iránytól. A tájolás kelet-szöge gyakran negatív, azaz az északi irányba tér ki. Lásd GUZSIK 1996. 181–184.

²⁷ HENSZLMANN 1871. 15.

²⁸ BENKŐ 2004. 49.

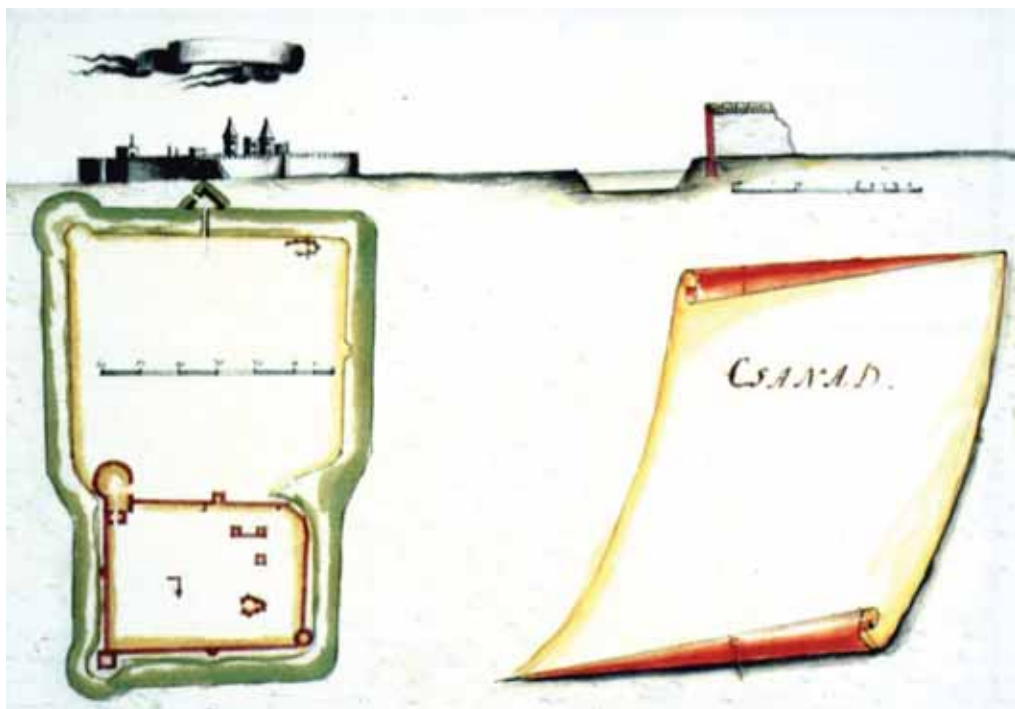
²⁹ Borovszky Samu VI. Kelemen pápa okleveleinek tanúsága alapján tette az 1340–1345. évekre az építkezéseket. BOROVSKY 1897. 87., 95. Ugyanerre a következtetésre jutott Juhász Kálmán is: JUHÁSZ 1946. 39–40., 45–46., 64–66. Továbbá azt is feltételezte Juhász, hogy a templom felszentelésének és Gellért ereklyéi átvitelének ünnepeit éppen Szent Gellért vértanúságának háromszázadik évfordulóján, 1346. szeptember 24-én tartották. JUHÁSZ 1946. 66.

³⁰ BENKŐ 2000. 197.

³¹ HENSZLMANN 1871. 13–16.; HEITELNÉ MÓRÉ 2001. 267–274., 270–271.; BENKŐ 2004. 50–51.

³² DÁVID 1974. 14–16.

³³ BENKŐ 2000. 197–198.

1. ÁBRA ❖ Csánád vára (KISARI BALLA 2005. 299. 32. sz., BUB Ms. 21/31 [42])

2. ÁBRA ❖ A Maros alsó folyását ábrázoló térkép nyugati fele (KISARI BALLA 2005. 363. 104. sz., BUB Ms. 48/26.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARTA GÁBOR – FEKETE NAGY ANTAL (1973): *Parasztháború 1514-ben*. Budapest.
- BENKŐ ELEK (2000): Jegyzetek a nagycsanádi Szent Gellért-szarkofághoz. In Kredics László (szerk.): *Válaszúton: pogányság–kereszténység, kelet–nyugat*. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10. Veszprém. 193–203.
- BENKŐ ELEK (2004): A nagycsanádi Szent Gellért szarkofág. In Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár. 35–59.
- BOROVSKY SAMU (1896): *Csanád vármegye története 1715-ig I*. A vármegye általános története. Budapest.
- BOROVSKY SAMU (1897): *Csanád vármegye története 1715-ig II*. A vármegye részletes története. Budapest.
- BORSA GEDEON (1980): Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. *Magyar Könyvszemle* 96. évf. 4. sz. 377–384.
- BORSA GEDEON (1997): Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. In Borsa Gedeon: *Könyvtörténeti írások II*. Budapest. 329–335.
- Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai I. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Budapest, 1904.
- Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai II. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Budapest, 1908.
- DÁVID KATALIN (1974): Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Művészettörténeti füzetek 7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- G. TÓTH PÉTER (2010): Csanád mezőváros polgárainak 1427. évi privilégiuma. In Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged. 125–129.
- GUZSIK TAMÁS (1996): A középkori keresztény templomok keleteléséről. In Holl András–Mizser Attila–Taracsák Csaba (szerk.): *Meteor csillagászati évkönyv*. 1997. Budapest. 180–191.
- HEITELNÉ MÓRÉ ZSUZSA (2001): Monostorok a Maros mentén. In *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma.
- HENSZLMANN IMRE (1871): Archaeologiai kirándulás Csanádra. *Archaeologiai Közlemények* VIII. kötet (új évfolyam VI. kötet) I. füzet. 1–49.
- JUHÁSZ KÁLMÁN (1946): *A csanádi püspökség története* 3. (1307–1386). Csanád vármegyei könyvtár 40. Makó.
- KÁLDY-NAGY GYULA (2000): *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Dél-alföldi évszázadok 15. Szeged.
- KÁLDY-NAGY GYULA (2008): *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Dél-alföldi évszázadok 24. Szeged.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1887): *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei*. Budapest, 1887.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1925): *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete*. Budapest.
- KISARI BALLA GYÖRGY (2005): *Marsigli tábornok térképei – Le mappe del generale Marsigli*. Budapest.
- KUBINYI ANDRÁS (2000): *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged.
- OROSS ANDRÁS (2013): *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és át-szervezése*. Budapest.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2000): Dél-magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In Kollár, Tibor (szerk.): *A középkori Dél-alföld és Szer*. Szeged. 41–80.
- LAKATOS PÁL (1972): A Délalföldön keresztülhaladó római kori út kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 19. évf. 2. sz. 214–219.
- SENTEKLÁRAY JENŐ (1898): *A csanád-egyházmegyei plébániák története*. I. (A–Cs). Temesvár.
- Vetera Monumenta Hungariae Sacram illustrantia*. II. ab Augustino Theiner. Roma, 1860.